

Még egyszer az orvosi főnévi szakszavak alkalmi (mellérendelő) kapcsolatának írásáról

BEVEZETÉS A mellérendelő, kötőjellel társított, főnévi szakszavak írásmódjával már többször foglalkoztunk ennek a folyóiratnak a hasábjain is. Ezek írásmódjára alapvetően *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadásában megfogalmazott harmadik mozgósabály (139. c pont) vonatkozik, ugyanakkor ennek a szabálypontnak a megfogalmazása ellentmondásban van részben saját példáival, így az orvosi szakszavak között található példákkal is. A szabály szerint a harmadik mozgósabályos szerkezetek keletkezésének jellegzetes módja az, hogy két azonos utótagú alárendelő összetétel előtagja egymással mellérendelő viszonyba lép, és ilyenkor az utótagot a kötőjellel társított szerkezettől különírjuk. A bonyodalmat az okozza, hogy ez a fajta levezetés csak azokra a példákra igaz, amelyekben az előtagok egymással egyszerű kapcsolatos, azaz és-viszonyban vannak (*nyirokér + vérér = nyirok-vér ér*), ám a harmadik mozgósabályos írásmódnak ez csak az egyik esete, a további szabályzati példák is azt mutatják, hogy a két főnévi tag között jelentésanilag változatos mellérendelő viszonyok alakulnak ki, ezekre az alkalmiság jellemző, azaz nem szótárosodott formákról van szó. Ilyen például az úgynevezett közt-viszony is (*ideg-izom átmenet*), amellyel kapcsolatosan már az 1984-es szabályzat megjelenése előtt vita alakult ki (ennek összefoglalását vö. Ludányi 2010), jelölésükre többen javasolták a nagykötőjeles formát (az orvosi nyelvvel kapcsolatosan vö. elsőként Grétsy 2003). (A harmadik mozgósabályra vonatkozó pontos megfogalmazást lásd Laczkó–Mártonfi 2008.)

A vita ma sem ült el, a nagykötőjel alkalmazása elleni legfontosabb érv az, hogy a köznyelvi mellérendelések írásában zavart keltene, hiszen a köznyelvi írásgyakorlatban a nagykötőjelek rögzítésében nagyon nagy a bizonytalanság. Áthidaló megoldásként az Magyar Tudományos Akadémiának az AkH. 12. kiadását előkészítő bizottsága az alábbiak szerint változtatta meg a harmadik mozgósabálynak megfelelő részt a tervezett új szabályzatban: „Vannak összetétel-szerű alakulatok (pl. *kajak-kenu verseny, könyv vétel-eladás*), amelyeknek elő-, ritkábban utótagja mellérendelő összetétel (*kajak-kenu, vétel-eladás*). Ezekben az esetekben a mellérendelő összetétel tagjait egymáshoz kötőjellel kapcsoljuk, és különírjuk az alakulat másik tagjától.” Egy következő bizottsági megbeszélésen pedig megszavazta a bizottság az alábbi kiegészítést: „A szaknyelvben bizonyos esetekben

nem kifogásolható (az értelem pontos tükrözése érdekében) a nagykötőjel használata sem.” A szabályzati példák között többféle megvalósulást találunk, a mellérendelő kapcsolatos viszony különböző fajtáit, elsősorban az és- és a közt-viszonyt.

A két alapvető viszony jelölése (és tegyük hozzá, hogy egyes esetekben a viszony nem állapítható meg pontosan a szerkezet egészének jelentésbeli megváltozása miatt, az *élet-halál harc* esetében nyilván nem élet és halál vagy élet és halál közti harcról van szó, a szerkezet egésze átvitt értelművé vált) az egyféle írásmóddal tehát változatlan maradt, csupán pontosították a harmadik mozgósabály meghatározását. Ennek következtében a legalább kétféle viszony jelentésanilag (szemantikai) megkülönböztetése, a szó szerkezet megértése a köznyelvben, az egyféle írásmód ellenére, egyértelműen lehetséges. (A köznyelvben a tapasztalatok szerint semmiféle félreértési, megértési nehézséget nem okozott az egyféle írásmód, a harmadik mozgósabályos alakok, illetőleg az efféle alkalmi főnévi mellérendelő formák viszonylag ritkák, az Osiris-helyesírás szótári adatai ezt egyértelműen megerősítik.)

A MELLÉRENDELÉS MEGHATÁROZÁSA A mellérendelő viszony meghatározására nézzük meg a Kugler–Tolcsvai-féle *Nyelvi fogalmak kisszótára* megfogalmazását:

„**mellérendelés** (másképp koordináció): egyenrangú tagok között létrejövő nyelvtani-logikai viszony. A mellérendelés a nyelv több szintjén is előfordulhat, pl. a szavak szintjén beszélünk mellérendelő szóösszetételről (pl. *húzza-halasztja, előbb-utóbb, társadalmi-gazdasági*), amely a mondatbeli mellérendelő szó szerkezetek mintájára jön létre (*húzza és halasztja, előbb vagy utóbb, társadalmi és gazdasági*), és előfordul mellérendelés a mondat szintjén is, hiszen tagmondatok viszonya is lehet mellérendelő (pl. *Húzta az időt, ugyanis félt a megpróbáltatástól; Szép az idő, és a vizsgám is jól sikerült*).

A mellérendelésben két nyelvi egység (szóalak, tagmondat) lép kapcsolatra, a tagok között valamilyen logikai viszony van, amelyet a szó szerkezetben és az összetett mondatban jelölhet kötőszó. Kapcsolatos viszonyt jelöl rendszerint az és, s, meg; is, se, sem; sőt; ellentétes viszonyt jelöl: a de, ámde, azonban, ellenben, nem ...

hanem; választó viszonyt: a *vagy, vagy ... vagy, akár ... akár*; következtető viszonyt: a *tehát, úgyhogy, így, ezért, következőképpen*; magyarázó viszonyt: az *ugyanis, tudniillik, hiszen* kötőszó. A kötőszó nem része a mellérendelő szerkezetnek, kapcsolóelem, mely egyértelművé teszi a logikai viszonyt, de el is maradhat, pl. *Sárga, piros, zöld kockák közül kellett választanom; Maradjunk csendben, jön Tihamér.*”

Témánk szempontjából fontos a mellérendelő összetett szavak meghatározása is a kisszótár szerint:

„A mellérendelő összetett szavak egyenrangú tagokat tartalmaznak, nem mindig alakíthatók vissza mellérendelő szó szerkezeté (pl. *telis-tele*). A valódi mellérendelő összetett szavak rokon értelmű vagy ellentétes szóalakok összekapcsolásával jönnek létre (pl. *sír-rí, búbánat, ront-bont, fel-alá, le-fel apraja-nagyja*). [...] Szoros szerkezetűek, ha csak az utótagon kapnak toldalékot (pl. *árvízi, búbánatos*), ezeket kötőjel nélkül egybeírjuk; laza szerkezetűek, ha a tagok külön-külön kapnak toldalékokat (pl. *sírt-rítt, apraja-nagyja*), ezeket kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz.”

A FŐNÉVI SZAKSZAVAK MELLÉRENDELŐ KAPCSOLATÁNAK ÍRÁSA Az AkH. 12. kiadásnak kéziratában található példákat érdemes megnézni abból a szempontból, hogy a szerkezet megoldható-e kötőszó beiktatásával (a kötőszóval való felcserélést azért lehet végrehajtani, mert alkalmi mellérendelésekről van szó, a valódi mellérendelő összetételeknél ezt nem lehet megtenni a jelentés megváltozása nélkül):

- *kajak-kenu verseny*: *kajakverseny* és *kenuverseny* (*kajakverseny, kenuverseny*); *kajak- és kenuverseny*
- *könyv vétel-eladás*: *könyvvétel* és *könyveladás* (*könyvvétel, könyveladás*), *könyvvétel és -eladás*
- *szövő-fonó ipar*: *szövőipar* és *fonóipar* (*szövőipar, fonóipar*), *szövő- és fonóipar*

Ezekben a szókapcsolatokban a főnevek egésze (*kajakverseny és kenuverseny*) kerül egymással alkalmi mellérendelő viszonyba. Az alábbiakban azonban a két főnév közötti viszony nem egyszerű kapcsolatos formát mutat:

- *kutya-macska barátság*: *kutya* és *macska* közti *barátság*
- *nap-éj egyenlőség*: *nap* és *éj* közti *egyenlőség*
- *elektron-elektron kölcsönhatás*: *elektron* és *elektron* közti *kölcsönhatás*
- *orvos-beteg párbeszéd*: *orvos* és *beteg* közti *párbeszéd*

Ezekben a szerkezetekben az utótag jellemzően kölcsönös jelentésű, hiszen barátság csak két egyed között alakulhat ki, ahogy párbeszéd is, csak két dolog tud egyenlő lenni vagy kölcsönhatásba lépni. Továbbá:

- *költség-haszon elemzés*: *költés* és *haszon* együttes *elemzése*
- *nyomás-térfogat diagram*: *a nyomás* és *a térfogat együttes diagramja*
- *fény-árny játék*: *a fény* és *az árny* együttes *játéka*
- *réz-arany ötvözet*: *a réz* és *az arany* közös *ötvözete*

A további példák között az *élet-halál harc* inkább választó viszonyt fejez ki, erős jelentéssűrítő formában: *az életért vagy a halálért vívott harc* (vö. *életre-halálra vív*).

Ezekben a szerkezetekben tehát az összetélszerű alakulatoknak elő-, ritkán utótagjai lépnek egymással mellérendelő kapcsolatba.

Az orvosi-biológiai nyelvben javasolható, hogy csak az *és*-viszonyt jelölő mellérendeléseket használjuk kötőjellel, ezek többféle szerkezetes formában is írhatók:

A szó szerkezet utótagja közös:

- *kéz-láb törés*: *kéztörés, lábtörés; kéztörés és lábtörés; kéz- és lábtörés*
- *gyomor-bél rák*: *gyomorrák, bélrák; gyomorrák és bélrák; gyomor- és bélrák*
- *sejt-vírus DNS*: *sejt-DNS és vírus-DNS; sejt-DNS, vírus-DNS; sejt- és vírus-DNS*
- *BRCA1-BRCA2 gén*: *BRCA1-gén és BRCA2-gén; BRCA1-gén, BRCA2-gén; BRCA1- és BRCA2-gén*
- *C-B vitamin*: *C-vitamin, B-vitamin; C-vitamin és B-vitamin; C- és B-vitamin*

A szó szerkezet előtagja közös:

- *bél mosás-varrás*: *bélmosás és bélvarrás (bélmosás, bélvarrás), bélmosás és -varrás*
- *BRCA1 gén-fehérje*: *BRCA1-gén és BRCA1-fehérje (BRCA1-gén, BRCA1-fehérje), BRCA1-gén és -fehérje*
- *sejt kromatin-DNS*: *sejtkromatin és sejt-DNS (sejtkromatin, sejt-DNS), sejtkromatin és -DNS*
- *E6 fehérje-gén*: *E6-fehérje, E6-gén (E6-fehérje, E6-gén), E6-fehérje és -gén*

A főnévi szakszavak kötőjeles mellérendelő írásmódja (*gyomor-bél rák*) tehát csak egyfajta írásforma.

A MELLÉRENDELŐ ÖSSZETÉLSZERŰ ALAKULATOK TOVÁBBI UTÓTAGJAINAK ÍRÁSA A mellérendelő összetélszerű alakulatok további utótagjait – a szóközös írásforma miatt – különírjuk.

- *gyomor-bél rák + betegség* → *gyomor-bél rák betegség*
- *BRCA-AFP gén + hiba* → *BRCA-AFP gén hiba*
De:
- *gyomorrákkezelés és bélrákkezelés; gyomor- és bélrákkezelés*
- *BRCA-gén-hiba és AFP-gén-hiba; BRCA-gén- és AFP-gén-hiba; BRCA1- és AFP-gén-hiba*

A NAGYKÖTŐJELEK ALKALMAZÁSA A MELLÉRENDELŐ SZÓKAPCSOLATOKBAN A nagyköötőjel mindig alkalmi mellérendelő szerkezetet jelöl, nem valódi összetételt.

1. A tulajdonnevek alkalmi kapcsolatát nagyköötőjellel társítjuk, a személyneveknél és más tulajdonneveknél is. Utótagokat hozzájuk mindig kötőjellel kapcsolunk.

- *Czuczor–Fogarasi-szótár*
- *Debrecen–Ferencváros-mérkőzés*
- *Budapest–Pécs-gyorsvonat*
- *Schönlein–Henoch-purpura*
- *Michelson–Lynch-szindróma*
- *Szent-Györgyi–Krebs-ciklus*

A toldalékokat nagykötéjjel társított tulajdonnevek utolsó tagjához közvetlenül írjuk (*Czuczor–Fogarasi*ban [ti. szótárban]).

A gyógyszernevek alapvetően a tulajdonnevek közé sorolhatók, akár kis akár nagy kezdőbetűs írásmódúak, ezért alkalmi társulásukat nagykötéjjel írjuk, utótagjaikat pedig kötőjellel kapcsoljuk.

- *ciklofoszamid–aszpirin–kölcsönhatás*
- *taxol–ciszpaltin–doxorubicin-kezelés**

* Az efféle szókapcsolatokat rendszeresen betűszókkal helyettesítjük (*TCD-kezelés*), és szerkezetes megoldással, *taxol, ciszpaltin és doxorubicin együttes/kombinált kezelés* formában is írhatók.

2. Nagykötéjlet alkalmazunk a valamettől valameddig viszony kifejezésére, ha azt nem ragos alak fejezi ki. Az ilyen mellérendelések utótagjait különírjuk, kivéve, amikor a *tól–ig* viszonyt tulajdonnevekkel fejezzük ki; ezeknél kötőjellel társítunk. A toldalékot az ilyen alakulatok utolsó, esetleg mindkét tagjához közvetlenül írjuk (leszámítva a számjegyrítást).

- *január–március hónapban* (de januártól márciusig),
január–márciusban
- *9–12. oldal, harmadik–negyedik évfolyam,*
második–harmadikban, negyedikben–ötödikben
- *kelet–nyugat irányban*

Ezt a szabályt az orvosi-biológiai nyelvben is alkalmazzuk (*boka–térd távolság, talp–fej magasság, fenék–koponya méret, L2–L4 törés* [*L = ágyéki/lumbalis csigolya*]).

3. Két vagy több nép/nyelv és az úgynevezett szakpárok (*magyar–ukrán határ, görög–latin szak, biológia–kémia tagozat*) alkalmi kapcsolatát ugyancsak nagykötéjjel tüntetjük fel. Az utótagokat a szakpárok után is különírjuk, a ragokat a mellérendelő összetétel tagjaihoz közvetlenül illesztjük.

Ugyanígy alkalmazzuk a nagykötéjlek írását az orvosi-biológiai szaknevek (anatómiai, szövet- és sejtani szakkifejezések, a molekulák és a mikrobák nevei) *közt-* (együttes) viszonyát jelölő alkalmi kapcsolatánál is akár teljes szóként, akár betűszóval, szóösszevonásokkal, rövidítésekkel, illetőleg tartozékbetűs/számos stb. szerkezetekkel írjuk őket.

- *ideg–izom átmenet*
- *vér–agy gát*
- *sav–bázis egyensúly*
- *sejt–vírus kapcsolat*
- *hólyag–húgyvezeték visszafolyás*

Ezekben a példákban nem *idegátmenetről és izomátmenetről*, hanem az ideg és az izom közötti átmenetről van szó. Ugyanígy: nem a *vérgátról és agygátról*, hanem a vér és az agy közötti gátról van szó. Ennek megfelelően az ilyen szószerveket nem is alakíthatjuk át úgy, hogy *ideg- és izomátmenet* vagy *vér- és agygát*, mert nem lesz pontos a kifejezés jelentése. Ebben az esetben tehát *az ideg és az izom közötti átmenetről, a vér és az agy közötti gátról* van szó. Ugyanígy: nem a *savegyensúly és bázisegyensúly* szó párokat állítjuk egymással szembe, hanem a köztük lévő viszonyt fejezzük ki. A *sejt–vírus kötődés* sem *sejtkötődés és víruskötődés*, hanem a sejt és a vírus összekapcsolódása, valamint a *hólyag–húgyvezeték visszafolyás* sem *hólyagvisszafolyás és húgyvezeték-visszafolyás*, hanem a vizeletnek a hólyagból a húgyvezetékbe folyása.

G1–S átmenet

A G1 és az S sejtműködés körforgásának egyik-egyik pontja, a *G1–S átmenet* a *G1-szakaszból az S-szakaszba* való átmenet, vagyis nem *G1-átmenet* és *S-átmenet*, hanem a két szakasz közötti nagyon pontosan meghatározott viszony.

HPV–INF kapcsolat

A HPV (humán-papillomavírus) és az INF (interferon) pontos kapcsolatáról, a kettő közötti összeköttetésről van szó, és nem *HPV-kapcsolatról és INF-kapcsolatról*.

Az orvosi-biológiai szakszavak kötőjeles és nagykötéjles alkalmi társítása tehát értelemtükröztető, jelentésük lényegileg különbözik:

- *gyomor–bél tartalomátáramlás*
- *gyomor–bél tartalomátáramlás*

Az első példában a gyomortartalom és a béltartalom átáramlását állítjuk egymással szembe, vagyis azt, hogy a gyomortartalom és béltartalom miként áramlik át a gyomron és a bélrendszeren. Az utóbbi viszont az fejezi ki, hogy a gyomortartalom miként áramlik át a bélbe. A kettő nyilvánvalóan más. Természetesen másként írva a félreérthetőség könnyen elkerülhető: *a gyomor- és béltartalom átáramlása, illetve a gyomortartalom bélbe jutása*.

A TOLDALÉKOLT FŐNÉVI SZAKSZAVAK MELLÉRENDELŐ KAPCSOLATÁNAK ÍRÁSA

Előfordul, hogy a mellérendelő összetételszerű alakulatok, kötőjellel társított egyik vagy mindkét tagja toldalékot (képzőt) kap, ez az eredeti írásmódon nem változtat:

- *alany-állítmány viszony – alany-állítmányi viszony*
- *fej-nyak daganatok – fej-nyaki daganatok*

ÖSSZEGZÉS A orvosi-biológiai szakkifejezések alkalmi (mellérendelő) kapcsolatát vagy kötőjellel, vagy nagykötéjjel fejezzük ki. Kötőjellel társítjuk az alkalmilag kapcsolódó szakkifejezéseket, ha a mellérendelés a szóösszetételek egészére vonatkozik: a *kéz–láb törés* példában a *kéztörés* és

a lábtörés összetett szavak kerülnek alkalmi kapcsolatba, a mellérendelés tehát az egész szó szerkezetet (*kéz-láb törés*) érinti. Az ilyen szerkezetek másként (*kéztörés és lábtörés; kéz-és lábtörés*) is írhatók. Ha a mellérendelés *közt-* (együttes) viszonyt fejez ki, vagyis az alkalmi kapcsolat a szóösszetételnek csak az utó-, ritkábban előtagjára terjed ki, a mellérendelést nagyköötőjellel írjuk: az *ideg-izom átmenet* példában a szó szerkezetnek csak az egyik tagja (*ideg-izom*) lép egymással mellérendelő kapcsolatba. A kétféle írásforma jelentéskülönbséget tükröz, a megértés, a szakkifejezések viszonyának pontos értelmezéséért lényeges. A szaknyelvekben a pontos fogalmazás és írás elengedhetetlen, a félreértéseknek súlyos következményei lehetnek. Ugyancsak nagyköötőjellel társítjuk a valamettől valameddig viszonyt jelölő szakkifejezéseket (valójában ez is a *közt-* viszony egy formája) (*talp-térd távolság*) és a tulajdonnevek alkalmi kapcsolatát is (*Tay-Sachs-betegség*). Az utótagot a mellérendelt tulajdonnevekkel kötőjellel társítjuk, minden más esetben különírjuk.

Az új AkH. megengedi, hogy a szaknyelvek saját szakkifejezéseik alkalmi mellérendelő kapcsolatát – ha a megértés megköveteli – másként írják, a megfogalmazott írásforma tehát nem szabályellenes, és nem érinti a köznyelvi helyesírást, ugyanakkor megóvhat a szaknyelvi félreértésektől.

IRODALOM

A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Grétsy Zsombor 2003. Stílus és helyesírás nyelvünkben, illetve az orvosi szaknyelvben. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 27–33.

Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2008. *Helyesírási tanácsadó*. Osiris Kiadó, Budapest.

Ludányi Zsófia 2010. A mozgósabályokról. *Magyar Nyelvőr* 136: 21–31.

„Valljuk meg, hogy nagyon megszükkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásába oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejteti láttatik; olyan világba pedig, melybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.

Olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, se elégsége nincsen a nyelvnek, melyekkel a tudományok szépségeket és mélységeket elől lehetne adni. Olybá venném, ha mondanád egy nagy hegynek, hogy semmit nem ér, mivel nincs bányá s bányász benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják? Egy nyelv sem származott a föld golyóiban tökéletes erőbe; de azért sok van már erős és mély közöttök. Ha az anglusok soha nem kezdettek volna nyelveken írni, azok okból, hogy gyenge, nem volna most sem fényes, sem oly mély, melyhez egy nyelv sem hasonlíthat már e részbe, noha gyengébb volt sokkal, mint most a magyar.”

Bessenyei György, 1778